

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1944

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΜΕΤΡΟ

ΔΟΚΙΜΙΟ

1. ΕΝΑΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ · ΦΑΝΤΑΣΜΑ

Δέν κατόρθωσα ποτέ ούτε νά νιώσω, ούτε νά πιστέψω στη δυνατότητα της πράγματος αυτής της ιδανικής ισορροπίας της λεγόμενης έλληνολατινικής αντίληψης του Άριστου μέτρου, της *aurea mediocritas* του Όράτιου. Κι' είναι ή σημερινή πολυπρόσωπη άγωνία μας και τ' ανθρώπινα προβλήματά μας τόσο μακριά κι' από τους άραιοις λόγους του Περικλή κι' από τον καλοπροαίρετο ούμανισμό των λόγιων και των καλλιτεχνών της Αναγέννησης κι' από την κάπως ύποπτη εκείνη όλύμπια γαλήνη του «όλοκληρωμένου ανθρώπου» του Γκαίτε, ώστε δε θά μου έρχονταν καν ή σκέψη νά καταπιαστώ μ' ένα τέτοιο, καθώς μου φαίνεται, φάντασμα προβλήματος. Μά πολλές φορές με παρέσυρε σέ συλλογή ή γοητεία του μακροχρόνιου κηρύγματος ενός έξαιρετικά σύγχρονου και ζωντανού συγγραφέα, του Aldous Huxley, που άγαπώ και που τόσο δίκαια κατάχτησε τή δόξα και στά δυό ήμισφαίρια σ' αυτά τά είκοσιπέντε τελευταία χρόνια. Είταν στιγμές που έλεγα στον έαυτά μου: «'Αν μπορούσα νά βυθοσκοπήσω και νά κατατάξω σέ στατιστικό πίνακα τά ένστικτά μου, νά σταθμίσω τις αντίμαχες δυνάμεις που συνταράζουν τήν ψυχή μου και τó πνεύμα μου, νά μετρήσω, νά κατανείω και νά οργανώσω ρασιοναλιστικά τις έπιθυμίες μου και τά όνειρά μου, τά πάθη μου και τις έξιδανικές μου, επιβάλλοντες τις άναγκαίες αύξομειώσεις, αν μπορούσα ακόμα νά κάμω άφαίρεση του περιβάλλοντος και της κοινωνικοοικονομικής μου πραγματικότητας ή νά υποτάξω τήν πραγματικότητα αυτή στην κυρίαρχη βούληση των μαθηματικών υπολογισμών μου — έ, τότε, δε θάντεχα στον πειρασμό νά δοκιμάσω τή χωξλευκή συνταγή του τέλειου ανθρώπου». Μά άμέσως, βέβαια, ένιωθα και τήν ούτοπία αυτού του κηρύγματος, αλλά και τις θλιβερές του συνέπειες κι' αν κατόρθωνα ακόμα νά τó ακολουθήσω, ότι, δηλαδή, από ένα, καθώς πιστεύω πώς είμαι, ζωντανόν άνθρωπο, θά με περιόριζε σ' ένα νεκρό μαθηματικό σχήμα. Είναι δά περίφημα

τά λόγια του Μάρκ Ράμπιον, του προσώπου εκείνου του «Κοντραπούντου» που ένσαρκώνει τις ιδέες του δημιουργού του: «Τό νάσαι ένας πλέριος άνθρωπος, ισορροπημένος, είναι μιά δύσκολη έπιχείρηση, μά ή μόνη που μάς μένει. Κανένας δε σάς ζητεί νά είσθε τίποτα άλλο παρά ένας άνθρωπος. Ένας άνθρωπος, καταλαβαίνετε καλά; Ούτε άγγελος. ούτε δαίμονας. Ό άνθρωπος είναι ένα πλάσμα που περπατεί προσεχτικά πάνω σ' ένα τεντωμένο σκοινί, κρατώντας από τή μιά πλευρά του τή νόση του, τή συνειδησή του κι' ό,τι πνευματικό έχει, κι' από τήν άλλη τó κορμί του, τó ένστικτο κι' ό,τι γήινο, άσυνειδητο και μυστηριώδες έχει. *Σέ ισορροπία*. Κι' αυτό είναι τρομερά δύσκολο. Και τó μόνο άπόλυτο που μπορεί ποτέ κανείς νά γνωρίσει, είναι τó άπόλυτο της τέλειας ισορροπίας. Τό άπόλυτο τού τέλειου σχετικού». Και δέν περιορίστηκε σ' αυτήν τήν έμμεση συνηγορία των ίδεων του από τον ήρωά του, ό Χώξλεϋ, μά συνέχισε και αυτοπρόσωπα τήν άποστολική του δράση. Με μιά σειρά δοκιμών του που συγκεντρώσε σέ τόμο κάτω από τó γενικό τίτλο «Κάμε ό,τι ποθείς», — και που σήμερα, άλλοίμονο, μάς κάνει μόνο νά μειδιούμε μελαγχολικά, — κατέβηκε ό ίδιος στην άγωνιστική κονίστρα κι' άνάπτυξε σ' όλη τήν κλίμακα τó εύγενέστατο κήρυμά του, έξαντλώντας όλα του τά σοφά έπιχειρήματα και τή διαβολεμένη έπιδεξιότητά του και τó άνεξάντλητο κι' έξαίρετο χιούμορ του. Πώς νά μη με γοητεύσει; Ό Χώξλεϋ δέν είναι κανένας στυγνός και στεγνός σχολιαστής κλασικών κειμένων, μά ένας άνήσυχος δημιουργός που είδε, συνέλαβε τó σύγχρονο άνθρωπο, τά προβλήματα που μάς τυραννούν και τις άνησυχίες μας. Προικισμένος με όξότατη παρατήρηση, με βαθειά κι' άφομοωμένη μόρφωση, λυτρωμένος από κάθε είδους προλήψεις, ποτισμένος με τó άκόρεστο πνεύμα της έρευνας της έποχής μας, κι' όπλισμένος με τά πιό τελευταία όργανα άνάλυσης της ανθρώπινης ψυχής, ό Χώξλεϋ θέλησε κι' αυτός νά δώσει μιά άπάντηση και μιά λύση

στ' ἀβυσαλέα ἐρωτήματά μας. Ἡ φωνή του εἶχε γνήσιους τόνους, κι ἡ στάση ποῦ εἶχε πάρει τοῦ ἔδινε ἀξία θέση στήν πνευματική γενιά ἐνός Μονταίνιου καί τὸν πλησίαζε αἰσθητὰ πρὸς τὸ Gide. Ὅταν χτυπᾶ, ἔξαφνα, μὲ τέτοια δεξιολογία τὸ Σουίφτ γιὰ τὴν «παιδαριώδη ἠλιθιότητα τῆς ἀρνησῆς του νὰ δεχτεῖ τὸν κόσμο τέτοιος ποῦ εἶναι», δταν ἀγαναχτεῖ γιὰ τὸ ἴβαν Καραμαζώφ ἀπελπίζεται ἀπὸ τὸ ἐγκόσμιο θέαμα κι' δταν βάζει τὰ λόγια ποῦ εἶδαμε στὸ στόμα τοῦ Μάρκ Ράμπιον, μήπως δὲ θυμίζει τὸν ἴδιο τὸ Μονταίνιο δταν λέει: «ὅσο γιὰ μένα, ἀγαπῶ τὴ ζωὴ καί τὴν καλλιέργειά τέτοια ποῦ εὐδόκησε ὁ Θεὸς νὰ μοῦ τὴ δώσει... Τὸ πνεῦμα νὰ ξυπνᾶ καί νὰ ζωογονεῖ τὴ βαρύτητα τοῦ κορμιοῦ καί τὸ κορμὶ νὰ σταματᾶ καί νὰ κρυσταλλώνει τὴν ἀλαφράδα τοῦ πνεύματος»; Ὑστερα, ἔκανε τίς ἴδιες μὲ τὴ γενιά μας διαπιστώσεις: τὸ γκρέμισμα τῶν ἀξιών τῆς καταρρέουσας ἀστοπλουτοκρατικῆς κοινωνίας, τὴν προβληματική θέση τῆς μηχανῆς, τὴ διάσπαση τοῦ ἐγῶ. Ἀντιμετώπισε ὅπως κι' ἐμεῖς τὴν πολλαπλότητα καί τὴν ἐνότητα, τὸν πολυθεϊσμό καί τὸ μονοθεϊσμό κι' ὅλα τὰ δόγματα καί τίς πίστεις σὰ θέματα γιὰ συζήτηση. Εἶταν πάντα εὐλικρινῶς εἰρημιστῆς κι' ἀρνιόταν τίς βίαιες λύσεις καί τοὺς πολέμους, χτύπησε σκληρὰ τὴν ξεπεσμένη πουριτανικὴ ἠθικὴ μιᾶς σάπιας πλουτοκρατίας καί τὴν πλουτοκρατία τὴν ἴδια. Τὰ ὄνόματα ποῦ ἔρχονται καί ξανάρχονται σὰ δοκιμιά του εἶναι ὄνόματα ποῦ ἀγαποῦμε (Μονταίνιος, Πασκάλ, Μπωντλαίρ, Ντοστογιέφκι, Νίτσε, Προῦστ, Gide) καί ποῦ ἀπὸ μιά, φαινομενικὰ μόνο, περιεργη ἀντινομία αὐτὰ χτυπᾶ κι' ὡστόσο δὲν τὸ κρύβει πὼς αὐτὰ ἀγαπᾶ κι' ὁ ἴδιος. (Δὲν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ προσέξει τὸ δοκιμιοῦ του γιὰ τὸν Πασκάλ, γιὰ νὰ δεῖ ὅλο τὸ θαυμασμό του καί τὴν τρυφερότητά του γι' αὐτὸν ποῦ τόσο τοῦ κατηγορεῖ τὴ μυστικότητα του σὰ λατρεία στὸ θάνατο.) Καί τοῦτο γιὰτὶ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς τους πλευρὲς τὰ ὄνόματα αὐτὰ, ποῦ καθόλου δὲ θυμίζουν, οὔτε μὲ τὸ ἔργο τους οὔτε μὲ τὴ ζωὴ τους, τὴν πολυτραγουδημένη του ἰσορροπία, ἀπαντοῦν περισσότερο στὴ βαθύτερη ἀγωνία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἀλήθεια, κι' αὐτὸς ὁ Μονταίνιος, ποῦ δίνει, μερικὲς στιγμὲς, τὴν ἐντύπωση πὼς ἀγαποῦσε τὴ ζωὴ «τέτοια ποῦ εἶναι», ἀπευθύνεται περισσότερο σὲ μᾶς μὲ τίς σκληρὲς ἀμφιβολίες του, μὲ τὴν ἐπίμονη ἐνδοσκοπικὴ ἀνάλυση τοῦ ἐγῶ του καί μὲ τίς διαπιστώσεις του πάνω στὴν ἀβέβαιη συνοχὴ τῆς προσωπικότητας, τὴν ἀδιάκοπη ροὴ τοῦ πραγματικοῦ, τὴν ἀστάθεια καί τὸ ἀέναιο κύλημα τῶν αἰσθημάτων μας. Τὸ Γκαίτε, ποῦ ὁ Χώξλεϋ θάπρεπε νὰ παρουσιάζει κάθε τόσο γιὰ ὑπόδειγμα, καθόλου ἢ ἐλάχιστα τὸν ἀναφέρει. Καί, ὡς τὸ ποῦμε, ἡ μεγαλόπρεπα «σοφὴ» στά-

ση τοῦ Γκαίτε πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ δίνει βάθος γιὰ τὴ ζωὴ καί τὴ δράση τῆς γενιάς μας, πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ ν' ἀπαντᾶ στὴν ἀνησυχία μας. Ὅστόσο, ἐπὶ δέκα καί περισσότερα χρόνια (ὡς τὴ στιγμὴ ποῦ ὁ νέος κλαγγασμὸς τῶν μηχανοκίνητων ὄπλων, τραντάζοντας τὴ συνείδησή του, τὸν ἔσπρωξε σὲ ἄλλες λύσεις, ἐντελῶς ἀντίθετες, μὰ, ἀλλοίμονο, ἐξίσου οὐτοπικές, καθὼς θὰ δοῦμε), ὁ Χώξλεϋ ἐπίμεινε σ' αὐτὸ τὸ κήρυγμα τῆς ἰσορροπίας καί βάλθηκε, καλὰ καί σώνει, νὰ πιστέψει καί νὰ μᾶς κάνει νὰ πιστέψομε καί μεῖς στὴ δυνατότητα τῆς αὐτοκατασκευῆς μας πάνω στὸ πρότυπο τοῦ Μάρκ Ράμπιον. Ἐγραφε: «Ὁ ἀνθρώπος κατέχει ἓνα πνεῦμα: πολὺ καλὰ λοιπόν, νὰ σκέπτεται. Ἐχει αἰσθήσεις ποῦ ἠδονίζονται: νὰ εἶναι κι' αἰσθησιακός. Ἐχει ἐνστικτα: κι' αὐτὰ ὑπάρχουν γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦνται. Ἐχει πάθη: καλὸ εἶναι γιὰ ἓναν ἀνθρώπο νὰ ὑποκύπτει ποῦ καί ποῦ στὰ πάθη του. Ἐχει φαντασία, τὸ αἶσθημα τοῦ ὠραίου, τὸ αἶσθημα τῆς περιφοβῆς εὐσέβειας: λοιπόν, ἄς δημιουργεῖ, ἄς περιτριγυρίζεται ἀπὸ θελκτικὲς μορφές, ἄς λατρεύει». Ὅλα αὐτὰ, βέβαια, εἶναι συστατικὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης μας, κανένας δὲν ἀντιλέγει. Μὰ ποῖος μπορεῖ νὰ ξέρει τίς ποσοτικὲς καί δυναμικὲς ἀναλογίες τους γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ μᾶς; Ὅστόσο, ὁ Χώξλεϋ τὰ ἤθελε σὲ ἰσορροπία! Κάθε διατάραξη τῆς ἰσορροπίας αὐτῆς τὸν ἐκνεύριζε καί δὲ δίσταζε νὰ τὴ χαρακτηρίσει σὰ σκότωμα ἐνός μέρους τοῦ ἀνθρώπινου συνόλου μας. «Οἱ φιλόσοφοι κι' οἱ ἀσκητῆς, ἔγραφε, δὲν εἶναι βέβαια οἱ μόνοι ποῦ δολοφονοῦν τὸν ἑαυτὸ τους. Ὁ ἀνθρώπος ποῦ δὲ σκέπτεται παρὰ τὸ πὼς θὰ πλουτίσει, ὁ homme d'affaires, ὁ ρουτινιέρης ἐργαζόμενος, περνοῦν τὴ ζωὴ τους κατὰ τρόπο ποῦ δὲν εἶναι λιγότερο αὐτοκτονία. Ὁ συστηματικὸς δὸν Ζουάν καταστρέφει τὸ πνεῦμα του τὸ ἴδιο μοιραῖα ὅπως καί ὁ συστηματικὸς ἀσκητῆς, τοῦ ὁποῦ εἶναι ἡ ἀνεστραμμένη σὲ καθρέφτη εἰκόνα. Γιὰ νὰ ζήσει κανεὶς, πρέπει ἡ ψυχὴ νὰ βρῆται σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο, πρέπει νὰ τὸν ρουφᾶ καί νὰ τὸν ἀφομοιώνει ἀπ' ὅλους τοὺς πόρους τῶν αἰσθήσεων καί τοῦ πόθου, τῆς νόησης καί τοῦ αἰσθήματος, ποῦ ἡ φύση ἔχει προβλέψει γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.» Τὰ τελευταῖα τοῦτα λόγια θὰ μᾶς θύμιζαν κάπως τὸ Gide. Μὰ ὄχι. Ὁ Gide μᾶς καλοῦσε νὰ εἴμαστε πιὸ ἐντονα αὐτὸ ποῦ εἴμαστε, ἢ, ἔστω, αὐτὸ ποῦ νομίζομε πὼς εἴμαστε, χωρὶς ν' ἀξιῶνε κανεὶς εἶδους ἰσορρόπηση. («Καὶ θάσαι, Ναθαναήλ, παρόμοια μ' ἐκεῖνον ποῦ γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ θ' ἀκολουθοῦσε τὸ φῶς ποῦ ὁ ἴδιος θὰ κρατοῦσε στὸ χέρι του», ἢ: «Nathanaël, je t'enseignerai la ferveur»). Ἐνῶ ὁ Χώξλεϋ μᾶς εἶπε πὼς γιὰ νάσαι ἓνας ὀλοκληρωμένος ἀνθρώπος, γιὰ νὰ πιτύχεις αὐτὸ τὸ «ἀπόλυτο τοῦ τέλει»

σχετικού», πρέπει νὰ κατορθώσεις νὰ ζεῖς μὲ μιὰ ποσοτική καὶ δυναμική ἀναλογία 20% μὲ τὴ νόηση καὶ τὸ πνεῦμα σου καὶ 50% μὲ τὰ ἐνστικτὰ σου καὶ μ' ὅ,τι «γίνω καὶ μυστηριώδες ἔχεις». Ἄν μάλιστα τεμαχίζαμε στὰ τρία τὰ κύρια συστατικά μιᾶς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ἄς ποῦμε: σῶμα, πνεῦμα, ψυχὴ, τότε θάπρεπε, μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς εἰδικοῦ μετρητῆ καὶ ἑνὸς μετασηματιστῆ, νὰ ἐξοδεύομε τὴ ζωτική μας ἐνέργεια κατὰ ἓνα ποσοστὸ περίπου 33, 333% γιὰ τὴν κανονικὰ ρυθμισμένη ἐξυπηρέτηση τῶν τριῶν αὐτῶν στοιχείων μας. Μὰ τὸ τεμάχισμα θὰ μπορούσε νὰ συνεχισθεῖ στὸ ἀπείρο. Παραπάνω κιόλας, ὁ Χώξλεϋ διακρίνει ἑπτὰ μέρη (πνεῦμα, αἰσθήσεις, ἐνστικτὰ, πάθη, φαντασία, αἰσθημα τοῦ ὄρατου, φόβος τῆς φύσης κι' ἀνάγκη λατρείας), ὅποταν τὸ ποσοστὸ θὰ κατέβαινε περίπου στὰ 14,285%. Ἔτσι, ἂν ἐξακολουθούσαμε τὸ τεμάχισμα τοῦ ἑαυτοῦ μας (γιατί ὄχι; ἂν διαιρούσαμε τίς πνευματικές μας ἱκανότητες, ἂν μετρούσαμε τίς αἰσθήσεις μας, ἂν διακρίναμε τὰ ἐνστικτὰ μας, ἂν κάναμε ἓνα κατάλογο ἀπὸ τὰ μύρια τόσα πάθη μας κλ.), θάπρεπε καὶ ν' ἀφαιροῦμε διαρκῶς ἓνα ποσὸ ζωτικῆς ἐνέργειας, γιὰ νὰ ἐξασφαλίζομε τὴν ἰσορροπία τοῦ συνόλου, ἕως ἔδου θὰ φτάναμε σὲ μιὰ τέλεια νέκρα. Ἐ, λοιπόν, ναί, μοῦ ἔγινε φανερὴ αὐτὴ ἡ ἀντινομία, πῶς, δηλαδή, ὁ ἀγαπητὸς Χώξλεϋ, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀξιεπαινη πρόθεση νὰ δημιουργήσει τὸν πιὸ ζωντανὸ καὶ τὸν πιὸ τέλειο ἄνθρωπο, μᾶς παρουσίαζε στὸ τέλος ἓνα φάντασμα. Στὶς δραματικές στιγμὲς πού ζοῦμε, τὰ λόγια τοῦ Μάρκ Ράμπιον μού φέρνουν τρόμο, πού ἀναλύοντάς

τον βρίσκω πῶς εἶναι μιὰ ἀγωνιώδης ἐπίκληση γιὰ ζωὴ. Κι' ὅμως ὁ Χώξλεϋ εἶναι ἓνας ζωντανὸς δημιουργὸς κι' ἓνα ἀνήσυχο συγκαιρινό μας πνεῦμα, πού θαυμάζω καὶ ἀγαπῶ, κι' ὄχι, αἰφνης, κανένας Καμίλ Μωκλαίρ, βρυκολακισμένο ἀπομεινάρ-προϊστορικοῦ ἀπολιθώματος, πού οὔτε κἀν θὰ μὲ ἀπασχολοῦσε. Πῶς διάβολο λοιπὸν συμβαίνει; Νὰ ποιά ἐξήγηση δίνω: ὁ Χώξλεϋ, πού δὲ φαίνεται καθόλου νὰ πραγματώσε γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν ἰσορροπία πού διδασκε, μοιάζει περισσότερο μὲ τὸν ἄλλον ἐκεῖνον ἥρωά του, τὸ συγγραφέα Φίλιπ Κουαίρλς, στὸν ὁποῖο ὑπερέχει τὸ διανοητικό, τὸ ἐγκεφαλικὸ στοιχείο, παρὰ μὲ τὸ Μάρκ Ράμπιον. Ἐγκεφαλικὸς κι' ὁ ἴδιος, συνέλαβε μὲ τὸ μεγαλοφυῆς πνεῦμα του, μὰ δὲν ἔπιασε μὲ τὰ χέρια του, τὴ ματωμένη οὐσία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπινου δράματος. Ἀπὸ τὴν συμπάθειά του γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲν ἔλειπε, τότε, κάποιο ἀριστοκρατικὸ détachement, κάποια ἀνώτερης ποιότητας εἰρωνεία, ἔλειπεν ὅμως ὁ βαθὺς καὶ τόσο ἀνθρώπινος πόνος, ἔλειπε τὸ δαιμονικὸ στοιχείο, ἄς ποῦμε ἑνὸς Ντοστογιέφσκι. Ὁ Χώξλεϋ εἶδε τὸν κόσμον μᾶλλον σὰν ἓνα τραγικόν, ἴσως καὶ διασκεδαστικὸν θέαμα, ὅπως οἱ παλαιοὶ ἐκείνοι εὐγενεῖς, πού ψηλά ἀπὸ τοὺς ἐξῶστες τῶν πύργων παρακολουθοῦσαν τὰ λαϊκὰ καὶ θλιβερὰ πανηγύρια. Μὰ ἄλλο εἶναι νὰ βλέπεις τὸν κόσμον κι' ἄλλο νὰ νιώθεις τὸ βαθὺ ἐκεῖνο τρικύμισμα τῆς ψυχῆς πού σημαίνει τὴν ἀμεση γνώση κι' αἰσθησὴ του. Ἄλλο εἶναι νὰ παρακολουθεῖς τὴν παράσταση κι' ἄλλο ν' ἀποτελεῖς μ' ὄλη σου τὴν ὑπαρξὴ μέλος αὐτοῦ τοῦ τραγικοκωμικοῦ ἐπίγειου θιάσου μας.

2. ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΕΣ "ΙΣΟΡΡΟΠΙΕΣ"

Αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενο κι' ἡ ἔννοια πού δίνουμε στὸν ἄνθρωπο γίνηκε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ φλογερά θέματα τῆς συζήτησής μας, ὅπως σ' ὅλες τίς ἐποχὲς πού τὸ άτομο βρίσκεται μόνο, ἀποσπασμένο ἀπὸ τὴ συνθετικὴ δίνη τῶν ὁμαδικῶν ἐξιδανικεύσεων. Ἴσως ὁ φόβος τῆς μοναξιάς μας νάναί πού μᾶς σπρώχνει νὰ γνωρίσομε ὅσο πάει αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ μοναξιά μας. Ὅλοι ρωτούσαμε, ὅλοι ψάχναμε καὶ πολλοὶ ἀπαντήσανε. Ἀκούσαμε, ὅλες τίς φωνές, γιατί ἀκριβῶς μᾶς ἔλειπε ἢ μιὰ φωνὴ πού γεμίζει τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα καὶ πείθει γιὰ πάντα. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς φύσης, αὐτὸ τὸ ξέχωρο ὄν τῆς φύσης, πού τόσο πίστεψε στὸν ἑαυτό του κι' εἶχε τὴ δύναμη νὰ ἐπιβάλλει τὴν κοσμοθεωρία του σὲ ὁλόκληρο τὸν πλανήτη, κι' ὄχι γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς ἀνατολῆς, μικρό, ἐλάχιστο κύτταρο χαμένο μέσα στὸ μυστήριο τοῦ ἀπείρου. Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος

τῶν ἀνθρώπινων ὑποδειγμάτων πού μᾶς προτείνανε, — ἀπὸ τὸν ἀσκητὴ τοῦ Σοπενχάουερ καὶ τὸν ὑπεράνθρωπο τοῦ Νίτσε ὡς τὸν τεύλορικό μηχανάνθρωπο, ἀπὸ τὸν ἀπελπισμένο ἡδονιστὴ τοῦ Ντιεν καὶ τοῦ Μοντερλάν ὡς τὸ ρομπὸτ τοῦ αἰτιοκράτη Ράσσελ, — εἶχαμε καὶ τὸν «ἰσορροπημένον» ἄνθρωπο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς «οὐμανισμούς», μὰ κι' αὐτὸς πρέπει νὰ ὑποδιαιρεθεῖ σὲ κάμποσες κατηγορίες ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς «ἰσορροπίας». Νά, λοιπόν, πρῶτα ὁ ἐλληνικὸς ἀνθρώπινος τύπος πού πλησιάζει περισσότερο ὁ Μάρκ Ράμπιον καὶ ἡ παλιά νοσταλγικὴ ἐπιθυμία τοῦ δημιουργοῦ του, τοῦ Χώξλεϋ. Μὰ ὁ ἐλληνικὸς ἄνθρωπος εἶταν μιὰ πνευματικὴ κατάκτηση περισσότερο παρὰ μιὰ πραγματικότητα. Ἡ ἐλληνικὴ ἰσορροπία δὲν εἶταν λογικὰ προαποφασισμένη, ἠθελή-μένη ἰσορροπία δεδομένων στοιχείων, μὰ μιὰ σκληρὴ ὀργανικὴ νίκη ἐναντία στὶς

δυνάμεις τοῦ σκότους, ἐνάντια στὰ πάθη (ἀπολλώνιο καὶ διονυσιακὸ στοιχεῖο). Εἶταν ἕνας θρίαμβος τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος καὶ τῆς θέλησης τῆς ζωῆς ἐνάντια στὴ φρίκη ποὺ δίνει ἡ βαθύτερη αἰσθησιμότητα τοῦ κόσμου. Στὴν καθημερινὴ πραγματικότητα δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἰσορροπία. Στὴν πραγματικότητα, γιὰ τοὺς 150.000 δούλους τῆς μόνης περιφέρειας τῆς Ἀττικῆς, κτήματα τῶν ἀφεντάδων τους, ποὺ εἶχαν ἀπάνω τους δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου, δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κανενὸς εἶδους ἰσορροπία. Στὴν πραγματικότητα, ξέρομε ποιά πάθη ξεσκιζανε τὸν Ἕλληνα καὶ τίς ἑλληνικὲς πόλεις. Τὸ δυσμικὸν αἴτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία, ὅπου βλέπομε τὸν ἐξαισιο ἐκείνον Ἀπόλλωνα νὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα πάθη καὶ ν' ἀπλώνει ἐπίσημα κι' ἐπιταχτικὰ τὸ χέρι του γιὰ νὰ ἡσυχάσει τὸν τραχὺν ἀγῶνα τῶν λαπιθῶν μὲ τοὺς Κενταύρους, εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα σύμβολα αὐτῆς τῆς ἐντελῶς πνευματικῆς νίκης ποὺ κατόρθωσε ἡ λατρεία γιὰ τὴ ζωὴ κι' ἡ φλογερὴ μεγαλοφυΐα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Ἐνας σύγχρονός μας ἱστορικὸς τῆς τέχνης, ὁ Ἐλί Φῶρ, γράφει: «Στὶς κατεστραμμένες ἀπὸ τίς πιὸ ταπεινὲς μηχανορραφίες καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ αἱματηρὰ δράματα πόλεις, ἀνάμεσα στὰ ἀκατάπαυτα ξεκινήματα τῶν τριήρων φορτωμένων μὲ ὀπλίτες γιὰ τὴ μάχη καὶ τὴ λεηλασία, ὁ πλαστικὸς ἰδεολισμὸς ὕψωνε τὴ γυμνὴ γυναῖκα καὶ τὸ γυμνὸν ἀντρα σὰν εὐλαβητικὴ προσφορά στὴ σταθερότητα τοῦ κόσμου ποὺ ἐξασφάλιζε ἡ ἐρωτικὴ καὶ πολεμικὴ ἐνέργεια τῆς φυλῆς πάνω ἀπὸ τίς φρίκες μέσα στὶς ὀποῖες ζυμώνονταν». Μὰ καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐξιδανικευμένης ἑλληνικῆς ἐννοίας τῆς ζωτικῆς ἰσορροπίας σὲ ἀρμονία μὲ τὴ φύση, οἱ Ἕλληνες ἀφήνανε εὐρύτατη θέση στὸ ἐλεύθερο παιγνίδι τῆς παρορμητικῆς δυνάμεως τῆς φύσης. Δὲν εἶχε περάσει ἀκόμα ὁ χριστιανισμὸς μὲ τὴ βίαιη κατάθλιψη ποὺ ἐπέβαλε στὰ ἐνστικτα καὶ μὲ τὴ σιδερένια ἠθικὴ του. Κι' αὐτὸ τὸ σημαντικότερο γεγονὸς εἶναι ποὺ διαφοροποιεῖ βασικὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐννοία τῆς ἰσορροπίας ἀπὸ τίς νεότερες παρόμοιες ἐννοίες.

Πραγματικά, ἔχομε, ὕστερα, τὸν «ἄνθρωπο» τῆς Ἀναγέννησης, μ' αὐτὴ τὴν ἑξαφνὴ κι' ἀπεριόριστη πίστη ποὺ ἀπόχτησε γιὰ τὸν ἑαυτό του. Οἱ μακροὶ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ μονοθεϊκοῦ χριστιανισμοῦ δὲν περῶσαν, βέβαια, χωρὶς ν' ἀφήσουν βαθειὰ τὰ ἴχνη τους στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος τῆς Ἀναγέννησης θεοποίησε τὸν ἄνθρωπο κι' εἶδε τὴν ἀνθρώπινη οὐσία σὰν ἕνα κόσμον ἐξἑωρο καὶ τὸ μόνο ποὺ μπορούσε νάχει ἐπαφὴ μὲ τὸ «θεῖο». Κι' ὁ οὐμανισμὸς τῆς Ἀναγέννησης δὲν εἶταν μόνο μιὰ ἐπιστροφή στὰ κλασικὰ πρότυπα καὶ μιὰ προσπάθεια ἐναρμόνισης τοῦ ἀνθρώ-

που μέσα στὴ φύση, μὰ καὶ μιὰ ἀντίθεση πρὸς τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀντίθεση ὅμως ποὺ ἐκλείνει μέσα τῆς ἀπειρῆ χριστιανικῆ οὐσίας. Ἡ ζωντανὴ ζωὴ στὴν ἀδιάκοπη ροὴ τῆς χάραξε βαθειὰ μὲ τὴν πυρακτωμένη σφραγίδα τῆς καὶ τὸν ἄνθρωπο, κι' ἔτσι ἡ ἐννοία ποὺ θελήσανε νὰ δώσουν οἱ λόγιοι κι' οἱ μεγάλοι τότε καλλιτέχνες στὸν ἄνθρωπο βρίσκεται νὰ ναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνολατινικὴ ἀντίληψη. Μὰ καὶ ἐδῶ «ἡ Ἀναγέννηση», καθὼς σημειώνει ὁ Ρενὲ Μπερτλώ, «δὲν πραγματοποιήσε τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ (δηλαδὴ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἰσορροπημένου, μέσα στὴν πολλαπλότητα τῶν κατευθύνσεων του, ἀνθρώπινου ὄντος) παρὰ μόνο στὴν περιοχὴ τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Στὴν περιοχὴ τῆς πρακτικῆς, πολιτικῆς, ἠθικῆς ζωῆς χρεωκόπησε». Πολὺ γνωστὸ κι' αὐτὸ.

Τέλος, καὶ πιὸ κοντὰ μας, ὑψώνεται ἡ «ἰσορροπία» τοῦ Γκαίτε, ποὺ μὲ τὴ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργο του μᾶς ἔδωσε ἕνα θαυμάσιο πρότυπό της. Ἀπὸ δῶ κιόλας τὰ πράγματα ἀρχίζουν νὰ γίνονται πολὺ πιὸ πολύπλοκα. Ἄν, ἀλήθεια, στὸν ἰσορροπημένο ἄνθρωπο τῆς Ἀναγέννησης ὑπάρχουν ἀνεξίτηλα χαραγμένα χριστιανικὰ-μονοθεϊστικὰ στίγματα, στὸν ἄνθρωπο τοῦ Γκαίτε—στὸν Γκαίτε τὸν ἴδιο—διακρίνομε νὰ τίθεται πιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως, γιὰτὶ στὸ μεταξὺ ἡ ἐπιστῆμη προχωροῦσε μὲ μεγάλα βήματα στὶς καταπληκτικὲς κατακτήσεις της. Τὸ ἀπολυτρωμένο ἄτομο ποὺ πίστεψε στὸν ἑαυτό του κι' ἀνάπτυξε ὅλες τὴς δυνάμεις, ἀπὸ μιὰ μοιραία συνέπεια τῆς διψασμένης του ἀναζητήσεως, βρῆκε πρῶτα πῶς ὁ κόσμος μας κι' ἡ ἀνθρώπινη οὐσία κι' ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἕνα μόριο στὸν ἀέναο καὶ μυστηριώδη ρυθμὸ τοῦ κοσμικοῦ σύμπαντος (Κοπέρνικος, Γαλιλαῖος). Θάλεγα λοιπόν, καλύτερα, πῶς στὴ συνειδήση τοῦ Γκαίτε τοποθετήθηκε τὸ πιὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι ἕνα σταυρωτὸ σχῆμα ἀγῶνας, ἡ διαλεκτικὴ μορφή ποὺ σχηματίζει ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα γνώσεως καὶ πράξεως, θεωρίας καὶ ὑπαρξῆς, μυστικότητας καὶ ἀμεσα αἰσθητῆς πραγματικότητας. Ὁ Γκαίτε σκύβει κιόλας μὲ δίψα καὶ μὲ τρόπο πάνω στὸ μυστήριο. Στὰ νιάτα του—κάποια βαριὰ ἀρρώστια του τὴν θεράπευσε ἕνας γιατρός ἀλχημιστῆς—γνώρισε τὴν ἑλξη τοῦ ἀγνωστοῦ καὶ γιὰ ἕνα διάστημα ἀσχολήθηκε μὲ τίς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες καὶ μὲ τὴ μαγεία. Κι' ἑξαφνα, ὕστερα, ἔριξε μόνος του ἕνα παραπέτασμα σιωπῆς στὴν ἀνησυχία του. Ὁ ρομαντικὸς Γκαίτε τοῦ «Βέρθερου», τοῦ «Προμηθέα», τοῦ «Τάσσου», τοῦ πρώτου «Φάουστ», γίνεται ὁ κλασικὸς, ὁ ἰσορροπημένος τῆς «Ἰφιγένειας», τοῦ «Βίλχελμ Μάιστερ», τοῦ δευτέρου «Φάουστ». Ὁ Γκαίτε, σύμβουλος καὶ ὑπουργὸς τοῦ δούκα

τῆς Βαΐμαρ, κατάθλιψε τις πρώτες παρορμήσεις του κι' ἔσβησε ἀπὸ τῆ ζωῆ του τὴν ἀγωνία τοῦ ἀγνώστου πού τόσο τυράννησε τὴ νεότητά του. Ἀπὸ ἐπαναστάτης γίνεται ἕνας προσαρμοσμένος ἀστός, ἕνας «conformiste». Εἶταν ἀραγε αὐτὴ μιὰ βαθιὰ ὀργανικὴ νίκη (πολλοὶ εἶπανε πὼς ὁ Γκαίτε ἀναπτύχθηκε σὰν τὴ φύση, τὸν παρομοίωσαν μὲ τὸ μικρὸ δέντρακι, παιγνιδιάρικο κι' ἀνήσυχο στοὺς ἀνέμους, πού γίνεται ἢ στέρεη καὶ γεροδεμένη καὶ ἡρεμὴ δρυς) ἢ μήπως εἶταν μιὰ ἀνάγκαια «στάση» πού μὲ τὴν ὄριμη καὶ θετικὴ σκέψη του προτίμησε καὶ δέχτηκε νὰ φορέσει σὰν «πιὸ χρήσιμη», γιὰ νὰ ρυθμίσει ἀνετα τὴ ζωῆ του στὰ κομφορμιστικὰ κοινωνικά του πλαίσια; Εἶναι ἀκόμα γιὰ πολλοὺς ἕνα ἐρώτημα, μὰ ἐγὼ πιστεύω τὸ δεύτερο. Τὸ πιστεύω γιὰτὶ ὁ Γκαίτε, μέγας στοχαστής, σκέπτονταν καὶ γνώριζε, ἐνῶ ἡ φύση δὲ διανοεῖται, μὰ μόνο δρᾷ καὶ δημιουργεῖ. Ὁ Γκαίτε ταραχτήκε κάποτε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ αἰσθησὴ τῆς πιὸ μυστικῆς οὐσίας τῆς ζωῆς πού ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε «δαιμονικὸ στοιχεῖο», ὁ Γκαίτε γνώριζε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τρομεροῦ ἀγνώστου, καὶ τὸ μόνο κατόρθωμά του εἶταν ὄχι νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει καλῶς, πολὺ λιγότερο, νὰ τὸ κατανικήσει, μὰ ν' ἀποτρέψει τὸ βλέμμα του ἀπ' αὐτό. Στὴν «Ποίηση καὶ ἀλήθεια» ὁμολογεῖ πὼς «τὸ καλύτερο πού εἶχε νὰ κάμει εἶταν ν' ἀποσπάσει τὴ σκέψη του ἀπὸ τὸ ἀπειρο καὶ τὸ ἀπιαστο». Καὶ παρακάτω, δρίζοντας τὸ «δαιμονικὸ στοιχεῖο» του σὰν ἕνα «ὄν πού εἰσχωρεῖ ἀνάμεσα σ' ὅλα τ' ἄλλα, τὰ χωρίζει καὶ τὸ συνδυάζει», ὁμολογεῖ πάλι: «Ζήτησα νὰ σωθῶ, νὰ φύγω μπρὸς ἀπὸ τὸ τρομερὸ αὐτὸ ὄν, καταφεύγοντας, κατὰ τὴ συνήθειά μου, πίσω ἀπὸ μιὰ μορφή». Ὁ Γκαίτε δὲν εἶχε τὴν «ἀφέλεια» (τὴ παῖντετέ, κατὰ τὴν ἔννοια πού δίνουν στὸ χαρακτηρισμὸ αὐτὸ ὁ Νίτσε καὶ ὁ Σίλλερ) τοῦ ἑλληνικοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωα, πού ἡ νίκη του ἐναντίον στίς ἀγνώστες δυνάμεις εἶταν ἕνας ὀργανικὸς θρίαμβος τῆς ζωτικῆς ὀρμῆς. Στὸ Γκαίτε ὑπάρχει ὁ πρακτικὸς ὑπολογισμὸς μιᾶς θετικῆς σκέψης. Ἡ συνταγὴ του τῆς «ἀνθρώπινης ἰσοροπίας» μᾶς ἔλεγε νὰ ἐπιβάλλομε σιωπὴ στὶς ἀγωνίες μας, νὰ μὴν ἀντιμετωπίζομε καὶ νὰ μὴ μιλοῦμε γιὰ τὸ μυστηριώδες, τὸ τρομερὸ, τὸ «δαιμονικὸ», τὸ μυστικὸ καὶ τὸ ἀπιαστο, πού, καθὼς εἶπε μιὰ μέρα στὸν Ἐκκερμαν, «πρέπει νὰ τὰ κρατοῦμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας». Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Γκαίτε ἔκανε πολλοὺς νὰ τὸν χαρακτηρίσουν σὰν πραγματικὰ ἀνήσυχο, πού γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ, ἀτομικὴ του εὐστάθεια καὶ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ του διασφάλιση φοβοῦσε τὴ μάσκα τῆς «ἰσοροπίας» καὶ τῆς «φρόνησης». Τί δὲ μᾶς λέει, σχετικὰ, ὁ γεροντικὸς του ἔρωτας γιὰ τὴ Μπεττίνα φὸν Ἄρνιμ κι' ὁ τρόπος πού τὸν περιόρισε μέσα στὰ ὄρια τοῦ «φρονίμου». «Ἐβδομην-

τάρης, γράφει ὁ Suarès, ὅταν ἀγαπᾷ μιὰ νέα δεκαετηθια χρόνια, πληγώνεται βαθειὰ πού χάνει αὐτὴ τὴν ὑστατὴ κι' ὑπέρτατη παρτίδα. Θὰ τὴν εἶχε κερδίσει χωρὶς τοὺς συγγενεῖς, χωρὶς τὸν κόσμον, χωρὶς αὐτοὺς τοὺς γκρινιάρηδες αὐστηρολόγους παρατηρητὲς τῆς εὐπρέπειας καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐθίμων». Ἡ ἰσοροπία τοῦ Γκαίτε εἶναι συμβιβασμὸς, παραχώρηση καὶ ἀφαίρεση ζωῆς. Πόσο κοντήτερα σὲ μᾶς καὶ πόσο πιὸ ἀνθρώπινα εἶναι τὸ παθητικὸ, τρικυμισμένο ρίγος τῆς ψυχῆς ἐνός Μπετόβεν, οἱ τραγικὲς ἀμφιβολίες τοῦ Μονταίνιου, ὁ πόνος τοῦ Πασκάλ, τὸ ἀπειρο πάθος τοῦ Μπωντλαίρ, τὸ σὰν αἱμάτινο πυροτέχνημα ξεπέταγμα ἐνός Ρεμπώ, οἱ δραματικὲς φωνές ἐνός Ντοστογιέφσκι. Σήμερα, πιὸ πολὺ παρά ποτὲ ἄλλοτε, τὸ νιώθουμε.

Τρεῖς ἀναγκαῖες συμπερασματικὲς παρατηρήσεις: 1) Ὁ Γκαίτε εἶταν γνήσιο καὶ ὑπάκουο τέκνον τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ κοινωνικοῦ του περιβάλλοντος. Μὰ ἀπὸ μερικὲς σημαντικὲς πλευρὲς ἡ ἐποχὴ, ὅπου ὁ Γκαίτε μᾶς ἔδωσε τὴν τελευταία μεγάλη, πρὶν ἀπ' τὸ Χώξλεϋ, συνταγὴ «ἰσοροπίας», εἶναι γιὰ μᾶς τόσο μακρινὴ ὅσο καὶ οἱ φαραωνικὲς χιλιετηρίδες. Ἡ ἀπλή σκέψη πὼς οἱ συγκαιρινοὶ τοῦ Γκαίτε ταξιδεύανε μὲ τὰ ἴδια περίπου μέσα ὅπως καὶ οἱ ὑπήκοοι τοῦ Ραμσή τοῦ Β', 3.500 χρόνια πρὶν, καὶ πὼς, ἀκόμα, μιὰ ὁποιαδήποτε κοινωνικὴ ἢ στρατιωτικὴ περιπέτεια στὴν Κίνα τὸν ἄφηνε ἐντελῶς ἀθικτὸ κι' ἀδιάφορο στὸ ἥσυχο σπίτι του τῆς Βαΐμαρ, μᾶς λέει πολλά. Γι' αὐτὸ, ἴσως, ἐνῶ ὁ Γκαίτε κατόρθωσε νὰ ἐπιμείνει ὡς τὸ τέλος στὴν «ἰσοροπία» του, ὁ Χώξλεϋ αἰσθάνθηκε σχετικὰ πολὺ γρήγορα νὰ καταρρέει ὁ δικὸς του γυάλινος «ἀνθρώπος». 2) Τὰ τρία μεγάλα παραδείγματα «ἰσοροπημένου ἀνθρώπου» πού ἀνάφερα (Ἑλληνικὴ σύλληψη, Ἀναγέννηση, Γκαίτε) μᾶς φωνάζουν πὼς στὴν πραγματικότητά τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἡ ἰσοροπία εἶναι ἀνέφικτη. Καὶ στίς τρεῖς περιπτώσεις, ἡ «ἰσοροπία» εἶναι δημιουργία καὶ σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, γι' αὐτὸ εἶναι γεωμετρικὴ, στατικὴ καὶ ἀκίνητη. 3) Μὰ καὶ γι' αὐτὸ ὑπάρχουν τόσες συνταγὲς «ἰσοροπημένων ἀνθρώπων» ὅσες εἶναι καὶ οἱ ἐποχὲς πού μᾶς τίς ἔδωσαν κι' ὅσοι εἶναι ἐκεῖνοι πού κατὰ καιροὺς θέλησαν νὰ πείσουν τὸν ἑαυτὸ τους καὶ τοὺς τριγυρινοὺς των πὼς ἡ «ἰσοροπία» ἡ δική τους εἶναι ἡ ἰδεώδης κι' ὄχι ἄλλη. Πάνω σ' αὐτὸ θυμοῦμαι τοὺς διαφόρους «οὐμανισμοὺς» καὶ τὸν Crémieux πού καταπιάστηκε νὰ τοὺς ἀριθμήσει: «Ἡ σημαία τοῦ Οὐμανισμοῦ, λέει, σκεπάζει παντὸς εἶδους πρᾶματιες. Τὸ συχνότερο, στὴ Γαλλία τὸν μεταχειρίζονται γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν μιὰ στάση σεβασμοῦ στίς παραδόσεις, τὴν πίστη στὰ ἑλληνολατινικὰ γράμματα, ἕνα περισσότερο ἢ λιγότερο μεσο-

γειακὸ ἀποκλειστικισμό. Ἐξ ἄλλου ὁ οὐμανισμὸς χρησιμοποιεῖται σὰ συνώνυμο τοῦ κλασικισμοῦ, ἀπὸ ἀντίθεση πρὸς τὸ βάρβαρο, παθιασμένο καὶ μοντέρνο ρωμαντισμό. Ὁ οὐμανισμὸς ἐπίσης ταυτίζεται μὲ τὸν ὀρθολογισμό ἢ ἀκόμα μὲ τὸ θετικισμό, ὅποταν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση πρὸς κάθε μυστικιστικὸ ἢ ἐνορατικὸ προσανατολισμό. Ἡ, ἀκόμα, σὰν ἀντίθεση πρὸς τὸν καθολικισμό κι' ἀκόμα πρὸς τὸ χριστιανισμό. Συμβαίνει, τέλος, νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ δυτικισμό (occidentalisme), ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ κι' ἀντιμάχεται τὴν ἀσιατικὴν κι' ἀνατολίτικην...» Θὰ μπορούσα κι' ἐγὼ νὰ συνεχίσω πολὺ ἀκόμα, μὰ σταματῶ στὴν τελευταία αὐτὴ ἀπόχρωση ὅπου πρέπει νὰ καταταχθεῖ κι' ἡ χωλερὴ ἰσορροπία. Ἄς μὴ μᾶς ξενίσει, ὡστόσο, αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐρμηνειῶν. Σ' ἐποχὴ ἀτομικιστικὴ — ὅπου μεγαλώνει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ φλογίζεται ἡ ἀναζήτησις γύρω ἀπ' τὸν ἄνθρωπο — ὅπου ὁ καθένας βρίσκεται μόνος στὴν ἔρευνά του, ἐπόμενο εἶναι κι' ὁ κάθε οὐμανιστὴς νὰ δίνει ἕνα ἰδιότυπο νόημα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ σημασία του. Μὰ ὅλα αὐτὰ μᾶς δείχνουν πὼς σὲ ὅ,τι βαθύτερο κι' οὐσιαστικότερο ἔχει, ὁ ἄνθρωπος μᾶς ξεφεύγει, πὼς δὲν πιάνεται, ὅπως δὲν πιάνεται κι' ἴδια ἡ ζωὴ κι' ὁ θάνατος ποῦ φέρνομε — ὁ καθένας μέσα μας, σ' ἄγνωστες ἀναλογίες, ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ

ἔχομε συλληφθεῖ στὴν παγίδα τοῦ ἀνθρώπινου σχήματός μας. «Ἄνθρωπος εἶμαι», εἶπε ὁ λατῖνος ποιητὴς. «Chaque homme porte entière la forme de l'humaine condition», παρατήρησε ὁ Μονταίνιος. Μὰ μοῦ φαίνεται πὼς ὁ Πασκάλ πλησιάζει περισσότερο, ὅταν λέει: «καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἕνας ἄνθρωπος, στὸ κάτω-κάτω, δηλαδὴ ἱκανὸς γιὰ λίγα καὶ γιὰ πολλὰ, γιὰ ὅλα καὶ γιὰ τίποτα: δὲν εἶναι οὔτε ἄγγελος, οὔτε κτῆνος, μὰ ἄνθρωπος». Ὅ,τι λοιπὸν εἶναι ἀνθρώπινο, εἶναι δικό μας: Τὸ πνεῦμα μας καὶ τὸ ἐνστικτό μας, ὁ νοῦς καὶ ἡ ψυχὴ μας, τὰ πάθη μας καὶ τὰ ἰδανικά μας, ὅ,τι ἔχομε, ἀπὸ τίς πιὸ μυστικὲς μας ἀνατάσεις ὡς τὰ ὀρυκτὰ στοιχεῖα τοῦ εἶναι μας. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐρχόμαστε στὸν κόσμον μὲ τὰ ἴδια ἐφόδια καὶ μὲ τίς ἴδιες προδιαθέσεις — ποιοτικά. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Σύμφωνοι. Μὰ τὰ ἐφόδια αὐτὰ καὶ οἱ προδιαθέσεις μας αὐτὲς διαφοροποιοῦνται ποσοτικά καὶ δυναμικὰ σὲ βαθμὸ ποῦ μᾶς εἶναι ἀκόμα, σήμερα, ἀδύνατο, νὰ μετρήσουμε ἀκριβῶς καὶ, πολὺ λιγότερο, νὰ κατευθύνουμε καὶ νὰ ὀργανώσουμε σύμφωνα μὲ αὐτὴν ἢ ἐκείνη τὴ συνταγὴ. Ἄς κατεβάσουμε, λοιπὸν, κάπως τὸν τόνο πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ δημιούργημα τῆς φύσης, τὸν ἄνθρωπο, ἀφοῦ δὲν ξέρομε τὴν πιὸ μυστικὴ του σύσταση κι' οὔτε μπορούμε νὰ σταθμίσομε τίς δυνατότητές του.

3. Ο ΑΓΝΩΣΤΟΣ Χ

Ἡ ἀνήσυχη ἔρευνα τοῦ ἑαυτοῦ μας, ποῦ ἄρχισε ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ συνοδοιπορεῖ μαζί μὲ τὸ ἀγωνιώδες ψάξιμο γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ πραγματικοῦ, συνεχίζεται. Ἡ ἐπιστῆμη κοντεύει, ἴσως, νὰ τελειώσει τὴν ἀποκάλυψη καὶ ρύθμισις τοῦ κόσμου σὰ γεωμετρικοῦ φαινομένου. Ἐχει διασπάσει τὴν ὕλη ὡς τὸ ἀπειροσθημόριο κι' ἔχει στήσει θαυμαστοὺς νόμους γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἀκίνητο. Μὰ φιλοδοξία ὄλων τῶν σοφῶν — ἀπὸ τὸν Παρμενίδη ὡς τὸ Μπερξὸν καὶ τὸν Ἀϊνστάϊν — δὲν εἶταν μόνο αὐτὴ. Φιλοδοξία τους εἶταν νὰ πιάνουν τὴν πραγματικότητα ὀλόκληρη, τὴν πραγματικότητα «καθ' ἑαυτήν», καὶ ὄχι μόνο τὸ θαῦμα τοῦ φαινομένου, ὅπου οἱ θετικιστὲς, μόνοι, ζητοῦν νὰ περιορίσουν τὴν ἐπιστῆμη. Ἡ πραγματικότητα ὅμως δὲν πιάνεται παρὰ ὅσο μπορεῖ νὰ πιάσει ἡ νόησή μας, κι' ἡ νόησή μας δὲν πιάνει παρὰ μόνο τὸ ἀκίνητο μέρος της, τὸ γεωμετρικὸ σχῆμα, ἐνῶ τὰ ἄλογα (irratiionnels) στοιχεῖα τῆς διαφεύγουν. Μὰ ἡ ζωὴ ἢ ἴδια εἶναι ἕνα ἄγνωστο στὴ λογικὴ μας στοιχεῖο. Κι' αὐτὴ ἢ ὑπαρξὴ μας εἶναι ἕνα πρῶτο δεδομένο ποῦ μᾶς τὸ παρέχει ἡ ἐμπειρία, καὶ ποῦ ἐνάντια σ' ὅλες τίς ἰδεαλιστικὲς συλλήψεις ξεφεύγει σ' ὁποιοδήποτε a priori παρα-

γωγικὸ συλλογισμό. Ἡ γέννησή μας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀλογικῆς πράξης μας (ἴσως καί... παραλογικῆς· ὁ Καλντερόν δὲν εἶπε πὼς «τὸ μεγαλύτερο λάθος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὅτι γεννήθηκε»;)! τῆς σεξουαλικῆς πράξης. «Ὁ ἄνθρωπος, διατυπώνει περιεχτικά ὁ Σοπενχάουερ, εἶναι ἕνα σεξουαλικὸ ἐνστικτὸ ποῦ σωματώθηκε», εἶναι, καθὼς θάλεγε ὁ Μπερξὸν κι' ὁ Πιραντέλλο, ἡ ζωὴ σταματημένη, παγιδευμένη, κρυσταλλωμένη σ' ἕνα σχῆμα. Αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις κάνανε ἕνα φιλόσοφο τῆς ἐπιστῆμης στὰ χρόνια μας, τὸ Μεγιερσόν, νὰ διατυπώσει αὐτὴν τὴ σὲ πρώτη ὄψη παράδοξη, μὰ τόσο σωστὴ σκέψη, ὅτι δηλαδὴ «τὸ γεγονὸς μόνο πὼς ὁ κόσμος ὑπάρχει, ἀποδείχτει πὼς εἶναι irratiionnel». Θεμελιακὰ ἀντινομικὴ ἔτσι, ζητώντας ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ καὶ τὸ ἀκίνητο νὰ πιάσει τὴν ἴδια τὴ ζωὴ, ἡ ἐπιστῆμη χτυπᾷ σὲ ἀδιέξοδο.

Μὰ διακρίνω κι' ὅλας τὸν ἀντίλογο: ποιοῦ ἄμεσο καὶ ζωτικὸ ἐνδιαφέρον οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἔχουν γιὰ τὸν ἄνθρωπο; Καὶ γιατί νὰ μᾶς ἀπασχολεῖ τόσο αὐτὸ τὸ συνταραχτικὸ ἄγνωστο; Γιατί νὰ μὴ δεχτοῦμε τὸν κόσμον τέτοιος ποῦ φαίνεται, καὶ νὰ μὴ ταιριάσομε πάνω στὰ χνάρια τοῦ τῆ ζωῆς μας; «Ἄς προσέχομε, λέει ὁ φρό-

νιμος Γκαίτε, νὰ μὴν κοιτόζουμε πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα.» Εὐκόλα λόγια. Πῶς, ἀφοῦ τὸ ἀγνωστο δὲν εἶναι ἀφηρημένη ἰδέα; Δὲν εἶναι μόνο γιὰ νὰ ταράζει τὴ σκέψη μας. Δὲν εἶναι μόνο γιὰ νὰ δημιουργεῖ τὴ μεταφυσικὴ ἀγωνία μας, καθὼς μᾶς κλείνει μὲ τὴ νύχτα τοῦ στὰ δύο ἄκρα τῆς ὑπαρξῆς μας. Σήμερα ξέρομε πῶς τὸ ἀγνωστο αὐτὸ βρίσκεται μέσα μας καὶ πῶς μετατρεπόμενο σὲ πλείστες δυναμικὲς τάσεις δρᾷ καὶ κατευθύνει τὴν ὑπαρξή μας ὁλόκληρη. Ὅταν ὁ Νίτσε λέει πῶς «ἡ σκέψη γεννιέται ὅταν θέλει αὐτὴ κι' ὅχι ὅταν θέλομε μείζει», τὴν ἀλήθεια αὐτὴ βεβαιώσῃ καὶ κάνει μιά σημαντικὴ ὁμολογία τῆς φτωχῆς ἀνθρώπινης — τόσο ἀνθρώπινης — ἀδυναμίας μας. Σήμερα, ἀκόμα, ξέρομε πῶς οἱ σκοτεινὲς δυνάμεις ἀπλώνουν τὴ μυστηριώδη δράση τους ὡς καὶ στίς πιὸ μικρὲς χειρονομίες τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς. Ἡ ψυχανάλυση ποῦ ἐξεσκεπάζει πολλὰ μυστικὰ πτυχὰ τῆς ἐσωτερικῆς μας ὑπόστασης μᾶς τὸ ἔχει δείξει καὶ ἀποδείξει. Ἡ ἀγνωστὴ μας ζωὴ κι' ὁ ἀγνωστός μας θάνατος, μὲ μύριες μορφές, μὲ μύριες μάσκες, σέρνουν μπροστὰ ἢ πίσω τὴν ὑπαρξή μας, ρυθμίζουν τίς χειρονομίες μας, τὴ σκέψη μας, τὰ αἰσθήματά μας, σὲ ἀγνωστες ἀναλογίες. *Τὸ νὰ μὴ σὲ ἀπασχολοῦν δὲν εἶναι ἀνθρώπινο καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι πιστό.*

Κι' ὅταν ξέρομε μὲ ποιά δύναμη μᾶς κυβερνοῦν οἱ μυστικὲς δυνάμεις ποῦ δροῦν μέσα μας, τότε βλέπομε πῶς τὸ συνειδητὸ ἐγὼ μας, ποῦ ὁ ἀγαπητὸς Χώξλεϋ πίστεψε πῶς μπορεῖ νὰ προσταξέει τὴν «ἰσορροπία» καὶ νὰ γίνετα ἰσορροπία, δὲν εἶναι τόσο, ὅσο κοινὰ φανταζόμαστε, κυρίαρχος τῆς ὑπαρξῆς μας, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ ὅ,τι γίνεται στὸ ψυχικὸ μας ὑπόστρωμα δὲν παίρνει παρὰ μόνο κάτι σπάνιες, διακεκομμένες, ἀσυνάρτητες κι' ἐντελῶς ἀνεπαρκεῖς πληροφορίες. Βλέπομε, τότε, μαζὶ μὲ τὸ Βαλερύ, πῶς «στοὺς πόθους μας, στίς λύπες μας, στίς ἐρευνές μας, στίς συγκινήσεις καὶ στὰ πάθη μας καὶ ὡς ἀκόμα καὶ στὴν προσπάθεια ποῦ κάνομε γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸν ἑαυτὸ μας, εἴμαστε τὸ παιγνίδι ἀπόντων πραγμάτων, ποῦ δὲν ἔχουν καν ἀνάγκη νὰ ὑπάρξουν γιὰ νὰ δροῦν». Πῶς λοιπόν — θὰ μοῦ ἀντιλεχθεῖ, ἴσως — πῶς, λοιπόν, τέτοια χρεωκοπία τοῦ λογικοῦ; Καὶ νὰ τὴν ἀκοῦμε ἀπὸ ποιητὴ, ποῦ ἡ σκέψη του, τὸ πνεῦμα του, ἔχει κρυστάλλινη διαύγεια σάν ξεκομμένο στὸν ἥλιο μπριλλάντι; Ἀπὸ ποιητὴ ποῦ, καθὼς καὶ ὁ Πόου, διακήρυξε τὴ λογικὰ τεχνοκρατούμενη κατασκευὴ τοῦ πιὸ ἀ-λογικοῦ προϊόντος τῆς φαντασίας.

μας καὶ τῆς ψυχῆς μας, τοῦ ποιήματος; Μὰ δὲν εἶναι «χρεωκοπία» τῆς λογικῆς, ἀλλ' ἀντίθετα ἐξάντληση τῆς λογικῆς διαλεκτικῆς ἐρευνας ὡς τὰ ἔσχατα ὄριά της. Εἶναι ἡ πιὸ αἰχμηρὴ λογικὴ δευδέρκεια. Καὶ ἀντίθετα: ἀγαπητὸς φίλος μου μοῦ ἐξέφρασε κάποτε τὴν ἀπορία του, πῶς γνήσιοι συρρεαλιστὲς (καὶ μοῦ ἀνάφερε εἰδικὰ τὸν Ἀραγκόν), ἐνῶ μὲ τὸ δημιουργικὸ ἔργο τους, μὲ τὴν ποίησή τους καὶ μὲ τὰ μανιφέστα τους, κηρύσσουν τὴν πίστη τους στὸ ἄλογο στοιχεῖο, στὸ ὄνειρο, στὸ σκοτεινὸ κόσμο τοῦ ἀσυνειδήτου σὰ στὴ μόνη πραγματικότητά, ὡστόσο, ὅταν δημοσιεύουν καθαρὰ προϊόντα τῆς σκέψης τους, — μελέτες, κριτικὲς, δοκίμια, — φανερώνουν ἕνα ἐκπληχτικὰ λαγαρό, γεροδεμένο, ἀναλυτικὸ πνεῦμα. Ἀπὸ τὴν ἀπορία του δὲν ἔλειπε κάποια δυσπιστία, μιά ὑποψία γιὰ πιθανὲς mystifications. Μὰ δὲν εἶχε δίκιο. Γιατί, ἀκριβῶς, ὅ,τι μᾶς φέρνει πιὸ βαθιὰ καὶ πιὸ κοντὰ στὸ σκοτεινὸν κόσμον τοῦ μυστηρίου ποῦ περιβάλλει τὴν ὑπαρξή μας, εἶναι ἡ ἐξάντληση τῆς λογικῆς γνώσης καὶ ἡ πιὸ ἀκονισμένη νοητικὴ δεξιότητα, ὅπως ἡ προοδευτικὴ ἀνάλυση καὶ διάσπαση τῆς ὕλης ὁδηγεῖ στὸ ἴδιο ἀδιέξοδο τὴν ἐπιστήμη. Τὸ φαινομενικὸ δρᾶμα μήπως δὲν ἀνοίγει μὲ τὴ «χρεωκοπία» τῆς λογικῆς γνώσης; Ὁ Φάουστ, ἀφοῦ μελέτησε βαθιὰ τὴ φιλοσοφία, τὴ νομικὴ, τὴν ἰατρικὴ καὶ τὴ... «θλιβερὴ θεολογία», καθὼς λέει, ὁμολογεῖ στὸ τέλος: «Νὰ ἴμαι τώρα πάλι, φτωχὸς τρελὸς σάν πρῶτα... βλέπω καλὰ πῶς δὲν μποροῦμε τίποτα νὰ γνωρίσουμε! Καὶ νὰ τί μοῦ καλεῖ τὸ αἷμα». Ξεκινώντας, ἀπὸ ἀντίθετη κατεύθυνση ὁ Πόου καὶ ὁ Βαλερύ ἀπὸ τόνα μέρος, οἱ συρρεαλιστὲς ἀπὸ τ' ἄλλο, διασταυρώνονται στὸ καφτερὸ σημεῖο τῶν ἀγνωστων μυστικῶν ποῦ κινοῦν τὴν ὑπαρξή μας. Δὲν εἶναι, λοιπόν, ἀκριβῶς «χρεωκοπία» τοῦ λογικοῦ τὸ συμπέρασμα ποῦ βγάζω, μὰ περιορισμὸς του στὰ πλαίσια τοῦ φαινόμενου καὶ στὸ χειρισμὸ τοῦ ἀκίνητου, τοῦ σχηματικοῦ μέρους τῆς πραγματικότητος. Πίσω ὅμως ἀπὸ τὸ λογικὸ μας δρᾶ ἕνας κόσμος ποῦ δὲ λαβαίνομε εἶδησή του παρὰ ἀπὸ ἐξαφνες κι' ἀνεπάντεχες, πολλὰς φορές, ἐκδηλώσεις. Κάτω ἀπὸ τὴ συνείδηση βρίσκονται σὲ ἀέναη ἐνέργεια τὰ ἐνστικτὰ μας ποῦ ζητοῦν ἰκανοποίηση. Πίσω ἀπὸ τὸ πνεῦμα μας ἐνεδρεῦουν πάθη ποῦ κουβαλοῦμε ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ ἀπὸ τὴν προϊστορία μας καὶ ποῦ τοῦ δίνουν αὐτὴν ἢ ἐκεῖνη τὴ μορφή χωρὶς καλὰ-καλὰ νὰ τὸ ξέρομε. Πῶς νὰ γίνετ αὐτὴ ἡ ἰδεώδης ἰσορροπία;

4. Η ΑΝΗΣΥΧΙΑ ΜΑΣ

Ζοῦμε σὲ μιά ἐποχὴ ὅπου τὸ τρομερὸ μᾶς ἔχει γίνετ καθημερινὴ πραγματικότητα.

Ἄν δεχτοῦμε τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Ramuz, ὅτι «ἡ φαντασία εἶναι ἡ βασίλισσα τῶν

τρόμων», ἔ, λοιπόν, ἡ σημερινή πραγματικότητα ἔχει ἐξευτελίσει κάθε φαντασία. Τὰ θειαφένεια φῶτα, τὰ τέρατα καὶ τὰ σημεῖα, οἱ φλόγες στὰ σκότη καὶ οἱ ἐρινύες τῆς Κόλασης τοῦ Ντάντε μᾶς φαίνονται ἀστεία χάρτινα παιγνιδάκια γιὰ παιδιά. Καὶ δὲν εἶναι, ἴσως, τυχαῖο, πὼς στὴν ἐποχή μας ἔλαχε ν' ἀποκαλύψει καὶ ν' ἀποδείξει κλινικὰ πὼς τὸ πρῶτότυπο κι' ἡ πρώτη πηγή τοῦ αἰσθηματὸς μας τῆς ἀγωνίας βρίσκεται στὴν ἴδια τὴ γέννησή μας, πὼς τὴ γέννησή μας σφραγίζει αἷμα καὶ ἀγωνία. Θὰ πρέπει πολὺ νὰ μᾶς ἔχει ἀπασχολήσει ἡ ἀγωνία μας, γιὰ νὰ τὸ βροῦμε, καὶ θὰ πρέπει μεγάλη νάναι ἡ ἀγωνία μας, γιὰ νὰ μᾶς ἀπασχολήσει τόσο. Καὶ κείνο ποῦ δίνει ἕναν ἥρωικό χαρακτήρα στὴ γενιά μας, εἶναι ὅτι δὲ «στρέψαμε τὸ πρόσωπό μας», κατὰ τὴ συμβουλή τοῦ φρόνιμου γέροντα τῆς Βάιμαρ, ἀπὸ τὸ τρομερὸ αὐτό, μὰ τὸ ἀντιμετωπίζουμε μὲ ὀρθάνοιχτα μάτια. Ἡ ἀνησυχία μας δὲν εἶναι ἀόριστη ρομαντικὴ νοσταλγία, δὲν εἶναι ἀδράνεια, οὔτε ὑπεκφυγή. Ἡ ἀνησυχία μας εἶναι φλογερὴ ἀναζήτηση, εἶναι πόθος καὶ πάθος. Κι' ὁ πεσιμισμὸς μας, ἂν παρουσιάζει τὴν κρύα λάμψη τοῦ χειρουργικοῦ νυστεριοῦ ποῦ δὲ διστάζει νὰ βυθιστεῖ στὰ πιὸ εὐαίσθητα καὶ στὰ πιὸ βαθειὰ τοῦ εἶναι μας καὶ τῆς πραγματικότητάς μας, ἔχει, ὡστόσο, μέσα του μιὰ καρδιά γεμάτη ἀπὸ ἀνθρώπινο ἔρωτα, τὴν καρδιά μας.

Οἱ θεοί, οἱ θεοὶ τῶν μονοθεϊσμῶν καὶ οἱ θεοὶ τῶν πολυθεϊσμῶν, πεθάνανε. Μείναμε μόνοι. Μόνοι νὰ νικήσουμε τὸ θάνατο, μόνοι νὰ καταχτήσουμε τὴ ζωὴ. Ἔτσι, βαλθήκαμε μὲ πάθος καὶ μὲ ὄνειρα νὰ μάθομε τὸν ἑαυτὸ μας καὶ τὴν ἐποχὴ μας. Πλευσια καὶ πικρὴ γνώση. Τὸ ἐγὼ μας; Ξεμοναχιασμένη μονάδα, μὰ καὶ «ἀποικία ψυχῶν», πολλαπλὴ ἐνότητα καὶ «πολλαπλότητα μία». Νιώσαμε τ' ἀβέβαια σύνορα τῆς προσωπικότητάς μας καὶ τὴν ἴδια τὴν προσωπικότητά μας νὰ πολλαπλασιάζεται, σὰν περιτριγυρισμένη ἀπὸ πολύφυλλο καθρέφτη, σὲ τέτοιο βαθμὸ καὶ τόσο ἐπικίνδυνα, ὥστε κάποτε νὰ ἐξαφανίζεται σ' ἕνα μαῦρο φόντο, πίσω ἀπὸ μιὰ σκόνη ὑποκειμένων. «Ἐνα, κανένα, ἑκατὸ χιλιάδες» ἀποκαλύπτει, μὲ τὴ σειρά, τὸν ἑαυτὸ του ὁ Μοσκάρντα, ἥρωας τοῦ ὁμώνυμου μυθιστορήματος τοῦ Πιραντέλλο, καὶ πληρώνει τὸ ἐγκεφαλικὸ του δράμα μέσα στὸ περιβάλλον μιᾶς πλουτοκρατικῆς κοινωνίας, ἀδειας ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινο περιερχόμενο, πού, γιὰ νὰ διατηρεῖ τὴν ὕλική της δύναμη, κρατεῖ γύρω της ἕνα πέπλο πλάνης καὶ ὑποκρισίας. Ἡ κατάρρευση τοῦ ἀστικοῦ λιμπεραλισμοῦ μαζί μ' ὄλες τὶς πίστεις καὶ τὶς ἠθικὲς ἀξίες ποῦ εἶχε φέρει, κάποτε, μαζί του, ἔβαλε στὴ συνειδήσή μας σὲ ὄλη τὴν ὀξυτήτά του τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Ὁ κοινωνιολόγος Πρίμπραμ, μιλώντας στὴ

συνέλευση ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ «Συνδέσμου κοινωνικῆς πολιτικῆς», τὸ 1922 διαδήλωνε τὴν παγκόσμια ἀμηχανία μπρὸς στὰ κοινωνικὰ προβλήματα. «Ὁ πόλεμος, εἶπε, γκρέμισε τὶς κοσμοθεωρίες καὶ ἀπὸ τὸ χάος αὐτὸ δὲ γεννήθηκε ἀκόμα ἡ νέα ἐκείνη κοσμοθεωρία ποῦ θὰ δώσει τὴ βάση γιὰ τὶς κατευθύνσεις τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς.» Καὶ τί δὲ γκρεμίστηκε; Δὲ μείνανε στὴν ἐπιφάνεια παρὰ τὰ πιὸ βλαία ἔνστικτα, τὰ πιὸ καταστροφικὰ πάθη. Στὰ χέρια τους, ἡ μηχανή, ἡ ἀξιοθαύμαστη αὐτὴ κατάκτηση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἔγινε τὸ φριχτότερο ὄργανο ὀλέθρου ποῦ γνώρισε ποτὲ ὁ πλανήτης μας. Θάλεγε κανεὶς πὼς ζοῦμε τὸ φροῦδικὸ συλλογισμό, πὼς ἂν κρίνομε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοὺς μυστικότερους πόθους των καὶ τὰ ἔνστικτά τους, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἀποτελεῖται παρὰ ἀπὸ μιὰ σπείρα δολοφόνων. Θάλεγε κανεὶς πὼς ὁ πλανήτης μας ἔγινε θέατρο αἰσχύλιας τραγωδίας. Ἐνας ἀντιπροσωπευτικότερος πνευματικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ καιροῦ μας, ὁ Drieu la Rochelle, ἔγραφε στὸ «Νέο Εὐρωπαϊο» του: «Ἡ μόνη δυνατὴ ζωὴ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, σὰς τὸ ξαναλέω, εἶναι τὸ χύσιμο τοῦ αἵματος: φόνοι καὶ συνουσίες». Οἱ πόλεμοι σαρώσανε βλαία καὶ τοὺς πλάσματικούς καὶ σάπιους πλέον ἠθικούς νόμους τοῦ καταρρέοντος κόσμου. Ἡ ἠθική, ποῦ ὁ Βαλερύ, στὶς μέρες μας, ὄρισε σὰ μιὰν organisation des contraintes, χρεωκόπησε, γιὰτὶ, ἀντιζωϊκὴ κι' ἀντιανθρώπινη, ἔπαψε νὰ εἶναι ὀργανικὰ δεμένη μὲ τὴ βαθιὰ ρίζα τοῦ κοινωνικοῦ σύνολου, ἔπαψε νάχει τὴν κύρωσή της μέσα στὴν ψυχὴ μας καὶ τὴ συνειδήσή μας. Ἐγινε ψέμα καὶ ὑποκρισία καὶ ὄργανο ψυχολογικῆς καταπίεσης μιᾶς τάξης πάνω στὶς ἄλλες. «Μποροῦμε, χωρὶς περιστροφές, νὰ ποῦμε στὴν κοινωνία—φώναξε ὁ Φρόυντ—πὼς αὐτὸ ποῦ ὀνομάζει ἠθική της, κοστίζει πολλές περισσότερες θυσίες ἀπὸ ὅσο ἀξίζει, καὶ πὼς οἱ τρόποι της δὲν ἔχουν οὔτε εὐλικρίνεια, οὔτε σοφία». Ὁ ἴδιος ὁ Χώξλεϋ, κάνοντας τὸ κατηγορητήριον τῆς ἰσχύουσας ἠθικῆς, λέει: «οἱ πλουτοκράτες πιστεύουν εἴτε σὲ μιὰ βρωμερὴ φρανκλινικὴ ἠθικότητα, εἴτε σὲ μιὰ τέλεια ἀποχαλίνωση, εἴτε καὶ στὰ δυὸ συγχρόνως». Στούς πουργιτανούς, προσθέτει ὁ ἴδιος, στοὺς ὁποίους χρωστοῦμε ὄχι μόνο τὴν «αἰδημοσύνη ποῦ προσβάλλεται ἀπὸ μιὰ λέξη», μὰ καὶ τὴν «ἐνάρετη (virtuous) ὑποκρισία», στοὺς πουργιτανούς χρωστοῦμε ἐπίσης: «ὄ,τι ὑπάρχει πιὸ βρωμερὸ, πιὸ σκληρὸ καὶ πιὸ ἀντιανθρώπινο στὸ σύγχρονο καπιταλιστικὸ σύστημα». Καλὴ του ὥρα, νὰ λοιπὸν ποῦ ὁ Χώξλεϋ ἔπιανε κάτι ἀπὸ τὸ τρομερὸ τῆς ἐποχῆς μας! Ἀλλά, ἀλλά... ἰσορροπία! Μὰ κι' ἂν ὑποτεθεῖ πὼς, μὲ μιὰ εἰς «ἀτοπον ἀπαγωγὴν», δεχόμεστε τὴν ὀλωσδιόλου ἀδύνατη

πραγμάτωση της ισορροπίας στη στενή περιοχή του ατόμου, τί γίνεται ο κοινωνικός κι' ο οικονομικός παράγοντας κι' ο παράγοντας της πολεμικής βίας; Ο Χώξλεϋ ήταν ένας κοινωνικά και οικονομικά ελεύθερος άνθρωπος που θα μπορούσε να διαθέτει τις ώρες του και τόν εαυτό του για να ρυθμίζει τη ζωή του σύμφωνα με τη συνταγή του — μολονότι, εγώ δέν τό πιστεύω. Μά πώς διάβολο να γίνει κι' απ' αυτήν ακόμα την κοινωνικοοικονομική άποψη για έναν άνθρωπο που σκύβει κάτω από την καθημερινή μηχανοποιημένη του προσπάθεια «για τό ψωμί και τό άλάτι;» Μοιραία, οι σιδερένιοι οικονομικοκοινωνικοί νόμοι παίζουν κι' αυτοί τό ρόλο τους στη διαμόρφωση τών ψυχών και τών πνευμάτων. Οι άνικανοποίητες επιθυμίες, τότε, που καταπιέζονται σκληρότερα, γίνονται έκρηκτικότερες, μεταμορφώνονται και ξεσπάνε πολλές φορές σε ματωμένα δράματα ή σε φοβερά πάθη που καμιά λογική και κανένα μέτρο δέν μπορεί, όχι πιά να ρυθμίσει, μά ούτε καν να συγκρατήσει. Πώς να γίνει, όταν ή πολεμική βία έρχεται και ξεριζώνει τόν αγαθό Μάρκ Ράμπιον από τη μποέμικη ταβέρνα του και τόν κάνει μηχανή, ρομπότ δίπλα σε μηχανές, καλλιερώντας του έντατικά μόνο και μόνο τό ένστικτο της καταστροφής και του μίσους κατά του αντίπαλου, που είναι επίσης άνθρωπος και που έχει γίνει κι' αυτός μηχανή, ρομπότ δίπλα σε μηχανές.

Ε, λοιπόν, ο Χώξλεϋ, που πρώτο χαρακτηριστικό του είναι ή άνησυχία και ή είλικρίνεια, —σά σ' άλλους τούς καθαρόαιμους της γενιάς μας, —ένιωσε κι' ο ίδιος την άρχική ούτοπία του ύστερα από δέκα τόσα χρόνια εύγενικής πλάνης. Μά χρειάστηκε προηγουμένως να τόν συγκλονίσει ο πάταγος τών όπλων που έτοιμάζονταν κιόλας για τη νέα παγκόσμια σύρραξη, χρειάστηκαν τά πρώτα προμηνύματά της. Κατά τό τέλος του 1937 δημοσιεύτηκε τό τελευταίο, από όσα έχω ύπ' όψη μου, βιβλίο του με τόν τίτλο «Σκοποί και μέσα». Τί μεταβολή! Τρομαγμένος από τόν πόλεμο που έρχονταν, έγκατάλειψε στην τύχη του τό Μάρκ Ράμπιον και την «Ισορροπία» του. Φαντάζομαι από ποιά έσωτερική κρίση πέρασε αυτός ο σκεπτικιστής, ο έγκεφαλικός, που έπαιζε με τη μυστικότητα του Πασκάλ, ο παθιασμένος λάτρης της έλληνικής Ισορροπίας, για να καταφύγει ο ίδιος σ' ένα είδος νέας μυστικοπάθειας, από την όποια περίμενε τη σωτηρία του κόσμου. Διαδηλώνοντας την αντίθεσή του προς τό καπιταλιστικό σύστημα και τούς πολέμους, καθώς και προς κάθε βίαιη λύση του κοινωνικού προβλήματος, ο Χώξλεϋ προτείνει στο βιβλίο του αυτό ριζικές μεταρρυθμίσεις, άρχίζοντας από μία άρδην άνατροπή όλόκληρης της δυτικής κοσμοθεωρίας μας, άρχίζοντας από βαθιές μεταβολές έσωα-

τομικές στο ήθικό και ψυχολογικό πεδίο. Σχεδίαζε την όργάνωση ομάδων από άτομα που νάχουν θρησκευτική, άποστολική ύπόσταση, να είναι, καθώς τά χαρακτηρίζει, non-attached, δηλαδή νάχουν παραιτηθεί, λυτρωθεί από σαρκικές επιθυμίες, μά και από κάθε δίψα για δόξα και κατακτήσεις. Θάπρεπε να πιστέψουν, πως «ή άγνότητα (chastity) είναι ή άναγκαία προϋπόθεση για όποιαδήποτε ήθική ζωή άνώτερη από τη ζωή του κτήνους». Για να επιτευχθούν τέτοιες ριζικές μεταβολές που μοιάζουν με ένέσεις βουδδισμού και βραχμανισμού στη δυτική ψυχή, ο Χώξλεϋ πρότεινε σά μέσο την έντατική αυτοσυγκεντρωμένη θεώρηση και τη μυστική, ένορατική άσκηση¹. Αυτά σημειώνω που μ' ενδιαφέρουν άμέσως έδω από τη νέα (τόσο παλιά κι' αυτή σήμερα) ούτοπία του Χώξλεϋ, για να κάμω τη διαπίστωση της σημαντικότητας της μεταστροφής στη στάση του περίφημου συγγραφέα άπέναντι στη ζωή και στη συγκαιρινή μας πραγματικότητα, και της κατάρρευσης μέσ' στη συνείδησή του του «Ισορροπημένου» μαρκραμπιονικού ανθρώπου του.

Και τί δέν κατάρρευσε στην εποχή μας; Τό καπιταλιστικό σύστημα, μαζί με όλόκληρο τόν Ιδεολογικό και ήθικόν όπλισμό του άστικού λιμπεραλισμού, γκρεμίζεται. Μαζί του βλέπομε ένα τεράστιο γλάστρημα της πραγματικότητας έξω από τά πλαίσια μιας όποιασδήποτε στατικής λογικής. Είναι φανερό πως κλείνει ή καμπύλη που άρχισε με την Άναγέννηση και με την άπολύτρωση του ατόμου από τη μεσαιωνική θεοκρατία και που την κορυφή της σημείωσε ο 19ος αιώνας. Η άδιάκοπη ροή, ή αστάθεια και ή διαρκής μεταβλητικότητα έχουν πάρει έναν ίλιγγιώδη ρυθμό. Και μέσα από τη μεταβατικότητα αυτή, που είναι σφραγισμένη από αίμα και καταστροφή και τρόμο, ο κόσμος μας κι' ο άνθρωπός μας άναζητεί τόν εαυτό του. Τά όξυδερκή και άνοιχτά μάτια βλέπουν πως ή ανθρωπότητα περνά από μία περίοδο τραγικής κάθαρσης, και γι' αυτό σε κάποιο μέλλον, που δέν ξέρουμε, που έμεις δέ θα ζήσομε, από τη λύτρωση αυτή — κι' αυτό είναι τό βαθύτερό μας αίτημα — πρέπει να βγει μία νέα πιό ανθρώπινη άρμονία².

1. Λίγα χρόνια πριν, ένα τέτοιο τρόπο ζωής θα τόν άποκαλούσε ο ίδιος Χώξλεϋ «δολοφονία ενός μέρους του εαυτού μας» και «λατρεία του θανάτου» κι' ό,τι κατηγορούσε άλλοτε του Πασκάλ, πάνω σ' αυτήν την αντίληψη στηρίζονταν. Ο Πασκάλ, λοιπόν, έκδικήθηκε. Η μεταστροφή αυτή του συγγραφέα του «Κοντραπούντου», έκαμε βαθειά αίσθηση. Ο γνωστός κριτικός Η. Χαλίλι, κρίνοντάς την στη βιβλιογραφική έκδοση τών «Νιού-Γιόρκ Τάιμς», τη χαρακτήριζε σαν ένα είδος θρησκευτικής άποκάλυψης. «Ο κενικός, έγραφε, μεταμορφώθηκε σε μεσσία, ο ελεύθερος στοχαστής (Intellectual libertine), έγινε άγιος». Πιστεύω βαθύ τόν κλονισμό του Χώξλεϋ μπρός στην εξέλιξη της πραγματικότητας. Ένας άνθρωπος δέ γίνεται άγιος χωρίς να έχει φοβηθεί.

2. Μελετώντας τις μεγάλες καλλιτεχνικές έκδηλώ-

5. ΚΙ' ΕΜΕΙΣ

Ἡ ἰσορροπία σάν ὀργανικὴ νίκη σὰ ζωτικὴ ἔκφραση, εἶναι ἀδύνατη. Ὅσο γιὰ τὴν ἰσορροπία-συνταγή, αὐτὴ σημαίνει εἴτε μιὰ στάση, μιὰ attitude, εἴτε μάσκα ποὺ κρύβει φτωχὴ ψυχὴ, εἴτε ἀφαίρεση ζωῆς — δηλαδὴ νέκρα, νέκρα γεωμετρικὴ. Ἀλήθεια, ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο ὅ,τι βαθύτερο, οὐσιαστικότερο καὶ μονιμότερο μποροῦμε νὰ πιάσουμε, εἶναι τὸ αἰώνιο ἀνικανοποίητο, καὶ μιὰ βίαιη λαχτὰρα γιὰ ὑπαρξή: αὐτὸ εἶναι ἀνθρώπινο. Ὁ ὑπερθετικὸς ἀνθρώπινος Ντοστογιέφσκι τὸ ἐκφράζει σ' αὐτὰ τὰ λόγια τῆς Νιέτοτσκας Νιεζβάνοβας: «Καὶ τότε, σὲ κύριεύει ἕνας πόθος ζωῆς, ζητάει τόσο πολὺ νὰ ζήσει κάθε ἀρμὸς τοῦ κορμιοῦ σου καὶ, ξαναμῆνη ἀπὸ τὴν πιὸ τρελλὴ καὶ τὴν πιὸ τυφλὴ ἐλπίδα, ἡ καρδιά σου προκαλεῖ τὸ μελλούμενο μαζί μ' ὄλο τοῦ τὸ μυστήριο, μαζί μ' ὄλο τοῦ τὸ ἀγνωστο, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς ἀνεμοζάλες καὶ τὶς μπόρες του, μὰ φτάνει μονάχα νὰ ζήσεις». Τὸ λογικὸ μας βάζει ἕνα σκοπὸ ποῦ, πολλὲς φορὲς, τὸν λείει εὐτυχία, μὰ ἡ εὐτυχία δὲν πιάνεται καὶ δὲν ὑπάρχει ποτὲ στὴν παροῦσά στιγμή. Βρίσκεται πάντα στὸ μέλλον, καμμιὰ φορά καὶ στὸ παρελθόν, ὅταν τὸ θέλει ἡ ἀπειρὴ νοσταλγία μας. Καλὴ ὥρα τῆς ἀπουσίας της, γιατί ἡ πλέρια πραγμάτωσή της τί ἄλλο θὰ εἶταν παρά αὐτὸ τοῦτο τὸ σταμάτημα τῆς πρὸς τὰ

οἰοῦν τῶν καιρῶν μας, κατέληξα σὲ μερικὰ συμπεράσματα ποὺ ἄλλοῦ σκέπτομαι ν' ἀναπτύξω πλατύτερα. Ἐδῶ, εἶναι ἴσως ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσω ἐντελῶς συνοπτικὰ τὶς ἐξῆς προσωπικὲς μου παρατηρήσεις: ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη, στὴ διάλυση καὶ τὴν ἐξαφάνιση κάθε φόρμας καὶ στὸ διάχυτο μέσα στὸ φῶς καὶ στὴν ἐντόπιση τῆς στιγμῆς διασκορπισμα τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ (τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ τοῦ Κλωντ Μονὲ καὶ τοῦ Ταϊρνερ στὴ ζωγραφικὴ, τοῦ Λοτὶ ἢ τῆς σύγχρονης μας ἀκόμα Virginia Woolf στὸ λογοτέχνημα, κι' ὄχι, βέβαια τοῦ Cézanne, τοῦ Gauguin ἢ τοῦ Van Gogh, ὅπου βρίσκουμε κιόλας τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ καὶ τοῦ κυβισμοῦ, μιὰ προσπάθεια δημιουργίας νέας φόρμας), βλέπω μιὰ ὁπιοσυνειδητὴ, ποὺ θὰ τὴν ἔλεγα καὶ *compréhensive* ἀποδοχῆ, καὶ τὴ θετικὴ ἐπιτορὴ τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ ἐγῶ, τῆς ροῆς μέσ' στὸ χρόνο καὶ τῆς διάσπασης τῆς ἐνότητος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Στὶς πρῶτες παραμορφώσεις τοῦ Fauvisme (Matisse, Βλαμένκ, Βέρταϊν στὴ ζωγραφικὴ, Apollinaire στὴν ποίηση) καὶ στὸ συγκλονιστικὸ δράμα τοῦ Ἐξπρεσιονισμοῦ (Noëlde, Rouault, Μπουζιάνης), διακρίνω κιόλας, περισσότερο ἢ λιγότερο ἐντονη, μιὰ πονεμένη καὶ τρομαγμένη διαμαρτυρία. Στὸ συρρεαλισμὸ (Ἔρνστ, Τανγκὸ, Μπρετόν, Ἀραγκόν) τὴν τέλεια ἀρνήση μιᾶς ἀπαράδεχτης πραγματικότητος μὲ ταυτόχρονη φυγὴ στὸ ὄνειρο. Τέλος στὸν κυβισμό (Πικασσὸ, Μπράκ, Ζουάν Γκρί), ποὺ εἶναι τὸ σημαντικότερο καὶ χαρακτηριστικότερο καλλιτεχνικὸ κίνημα τῆς ἐποχῆς μας, ἂν ἡ διάσπαση καὶ ἡ κατατεμάχιση ποὺ κάνει τοῦ ἀντικειμένου ἐκφράζει τὴν κατάρρευση τοῦ γῶρα μας κόσμου, ὅμως ἡ ἀνασύνθεση ποὺ δημιουργεῖ σὲ καθαρά λυρικές μορφὲς συμβολίζει — κι' αὐτὸ τονίζω ἰδιαίτερα ἐδῶ — τὸ βαθύτερο αἶτημα μιᾶς νέας ἀρμονίας, μιᾶς νέας ἀνθρώπινης σύνθεσης. Στὴν τέχνη, ποὺ συνδέεται στενά ὄχι μόνο μὲ τὸ ἐγῶ, μὰ, ἀρνητικὰ ἢ θετικὰ, μὲ τὴ γῶρα πραγματικότητά, ἐκφράζουμε τὰ πιὸ μυστικὰ σκιρτήματα τῆς ψυχῆς μας, πραγματοποιοῦμε τὶς πιὸ βαθεῖες ἐπιθυμίες μας.

Ἐμπρὸς πορείας τῆς ζωῆς, τί ἄλλο θὰ εἶταν παρά ὁ θάνατος; Γι' αὐτὸ, ἴσως, ὁ θάνατος νάναϊ ἢ μόνη τέλεια εὐτυχία, μιὰ εὐτυχία ὅμως ποὺ μᾶς τρομάζει, μᾶς παγώνει καὶ δὲν τὴ θέλομε: κι' αὐτὸ εἶναι ἀνθρώπινο. Μὰ ἂν τὸ λογικὸ μας βάζει ὄρια καὶ σκοπούς, τὸ ἐνστικτὸ μας δὲν ξέρει παρά μόνο τὴ δίψα του γιὰ ζωὴ καὶ γιὰ ὑπαρξή. Κι' ἡ ζωὴ εἶναι τάση καὶ ἔνταση. Κι' ὁ ἀνθρώπος μιὰ ἀδιάπτωτη ἐπιθυμία γιὰ ὀλοένα πλατύτερη ὑπαρξή, ἐπιθυμία ποὺ τίποτα δὲν ἱκανοποιεῖ καὶ τίποτα δὲ σβήνει. Συλλογιζομαι μερικὰ ὀλωσδιόλου ἐξαιρετικὰ δείγματα ἀνθρώπων καὶ τ' ἀραδιάζω ἔτσι, τυχαῖα, ὅπως μοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ. Τὸ Γκόγκολ, ν' ἀλλάζει ἀδιάκοπα ζωὴ: ἐτοιμαζόμενο νὰ ξεκινήσει γιὰ τὴν Ἀμερικὴ, ὕστερα καθηγητὴ τῆς ἱστορίας, ὕστερα ἀνήσυχο καὶ παθιασμένο ταξιδευτὴ, ὕστερα παραδομένο στὸ μυστικισμό, μὰ πάντα ἀνικανοποίητο καὶ διψασμένο, νὰ περνᾷ τὶς τελευταῖες μέρες του μέσα σὲ φριχτὴ ἀγωνία, σχίζοντας τὴ νύχτα, λίγο πρὶν πεθάνει, πολῦτιμα χειρόγραφα τῆς δημιουργίας του. Συλλογιζομαι τὸ Ντίκενς, γέρο πανένδοξο καὶ πλούσιο μὲ ὄλα τὰ παιδικὰ του ὄνειρα πραγματοποιημένα: μὲ ὀδυνηροὺς ρευματισμούς, νὰ τυραννιέται στὶς ταχυδρομικὲς ἄμαξες, γιὰ νὰ τρέχει ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, καὶ νὰ διαβάσει κομμάτια τῶν μυθιστορημάτων του μπροστὰ στὰ πλήθη, κάνοντας τὸ μίμο καὶ τὸν παλιάτσο. Τὸ Φράντς Λιστ, ποὺ ἀπὸ τὰ πρῶτα του νιάτα γέμισε ἀπὸ δόξα, ἔρωτα καὶ πλοῦτο, ποὺ ἀγαπήθηκε ἀπὸ τὶς ὀραιότερες γυναῖκες τῆς ἐποχῆς του, ν' ἀποσύρεται ἐξαφνα στὴ Ρώμη φορώντας τὸ μοναχικὸ ράσο, κι' ὕστερα πάλι νὰ τὸ πετάει, ἐρωτευμένο στὰ ἑβδομήντα πέντε του χρόνια μὲ μιὰ νέα ρωσίδα ποὺ τὸν λατρεύει: νὰ μετατοπίζεται κι' αὐτὸς ἀδιάκοπα καὶ, τέλος, τὸν συλλογιζομαι, αὐτὸν ποὺ ἐξῆσε ὅσο κανεὶς ἄλλος τὴ ζωὴ του ἀπὸ ὄλους τοὺς πόρους του, σὲ μιὰ κρίση πυρετοῦ, στὰ ὀγδόντα τέσσερα χρόνια του, νὰ σηκώνει ὄρθιο τὸ σκεβρωμένο κορμὶ του στὸ ἐπιθανάτιο κρεβάτι του καὶ νὰ βγάζει κραυγές, γιατί δὲν ἤθελε νὰ πεθάνει κι' ἤθελε νὰ ζήσει ἀκόμα. Συλλογιζομαι τὸ Ρέμπραντ χωρὶς κανένα μέτρο ἐρωτευμένο μὲ τὴ Σάσκια, χωρὶς κανένα μέτρο, ὕστερα, ἐρωτευμένο μὲ τὴ Στόφφελς, καταδιωγμένο ἀπὸ τοὺς φιλισταίους τοῦ καιροῦ του, ἐγκαταλελειμένο, τέλος, ἀπ' ὄλους, φτωχὸ καὶ μέθυσο, νὰ κυνηγᾷ, ὡς τὴν τελευταία στιγμή του, τὴ δική του, τὴν ἐντελῶς δική του εἰκόνα τοῦ κόσμου. Τὸ Λεονάρδο νὰ γράφει στὸ δούκα τοῦ Μιλάνου, ποὺ τοῦ ζητοῦσε ἐργασία, κατεβατὰ ὀλόκληρα γιὰ τὶς μηχανικὲς γνώσεις καὶ τὶς ἐφευρέσεις του, προσθέτοντας στὸ τέλος μὲ τρεῖς λέ-

Ξεις πὼς ξέρει ἐπίσης... καὶ ζωγραφίζει «ὅπως ὁποιοσδήποτε ἄλλος». Τὸ Ρενουάρ, γέρο παράλυτο, καρφωμένο στὴν πολυθρόνα του, νὰ ζωγραφίζει ἀδιάκοπα σαρκώδη τριαντάφυλλα καὶ τριανταφυλλένιες γυναικείες σάρκες, ὡς τὴν ὕστατη στιγμή του. Συλλογίζομαι τὸ Ρεμπώ ν' ἀρνιέται τὴν τέχνη του γιὰ νὰ ριχτεῖ στὸ διψαλέο κυνήγημά του ν' ἀγκαλιάσει ὀλόκληρη τὴν ζωὴ. Τὸν σκέπτομαι ἀπελπισμένο, ὅταν ξαναγύρισε ἀρρωστός στὴν Εὐρώπη, μ' ἕνα πόδι κομμένο, νὰ μὴ ζητάει, ὡστόσο, παρά πὼς νὰ φύγει πάλι, νὰ κατεβαίνει στὴ Μασσαλία γιὰ νὰ πάρει τὸ πλοῖο, κι' ἐκεῖ νὰ πεθαίνει μέσα στὸν τριπλὸ πυρετὸ τοῦ κορμιοῦ του, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς του, σ' ἕνα λευκὸ δωμάτιο νοσοκομείου, παραληρώντας καὶ κλαίοντας γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἔφευγε. Συλλογίζομαι τὸν Πόου, μέσα στὴν ἀθλιότητα καὶ τὴ δυστυχία, νὰ κυλιέται μεθυσμένος στὰ πεζοδρόμια, κι' ὁμῶς νὰ ζεῖ, ὅπως πῶς αἰθέριους κόσμους τῆς πυρακτωμένης φαντασίας του. Συλλογίζομαι τὸν Πασκάλ, τὸ Ντοστογιέφσκι, τὸ Νίτσε, τὸ Μπαλζάκ... μὰ δὲ θὰ τελειώνα μ' αὐτὲς τὶς ἀνθρώπινες, πολὺ ἀνθρώπινες περιπέτειες.

«Καὶ μεῖς; καὶ μεῖς;» Μᾶς περιμένει τὸ τόσο ἐπείγον, τὸ τόσο φλογερὸ ἐρώτημα. Ἔ, ὅσο γιὰ μᾶς, μικρὰ ὁμοιώματά τους, μέσα στὸν τρόμο καὶ τὴν καταστροφή πού ζοῦμε, μέσα στὸ ἰλιγγιώδες πέρασμα ἀπὸ μιά ἐποχὴ πού φεύγει σὲ μιά ἐποχὴ πού ἔρχεται, ὅπου ταχθήκαμε ἀπὸ τὴ μοίρα, μέσα στὸ γενικὸ γκρέμισμα, νὰ πού ἔχομε ἀκόμα κάτι περίλαμπρα ὄρθιο: ἔχομε, λοιπόν, τὴ λαχτάρα μας γιὰ νὰ μᾶς δείχνει πὼς ὑπάρχομε ἀκόμα καὶ πὼς κλείνομε μέσα μας ζωὴ κι' ἀγάπη, ἔχομε, ἀκόμα, τὴν

ἐλεύθερη δράση καὶ τὸν ἀγώνα, γιὰ νὰ δείχνει τὴ συνοχὴ μας, ἔχομε τὸ θαῦμα τῆς τέχνης καὶ τῆς δημιουργίας. Καὶ μέσα στις ἀπειρες μορφές, ὅπου ἐντελῶς ἄνισα κι' ἐντελῶς παράλογα σκορπιζόμαστε, ἔχομε, πάντα, τὴν ἴδια τὴ ζωὴ σὰν καθαρὴ οὐσία: τὴν ἔνταση. Ἄς ζητοῦμε λοιπὸν νὰ ζοῦμε μὲ πάθος καὶ τὶς λίγες χαρὲς καὶ τοὺς πολλοὺς πόνους μας κι' ἄς μορφοποιοῦμε μὲ τὸ πνεῦμα μας τὴν ἐκρηκτικὴ παρόρμηση τοῦ ἐνοστικτοῦ πού δημιουργεῖ τὴν ἢ τις προσωπικότητές μας, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀνθρώπινου πεπρωμένου μας, μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς κλίμακας ἠθικῶν ἀξιῶν, πού, μόνο, ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς μπορεῖ νὰ κάνει γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Κι' ὅταν ἀγαποῦμε, ἄς δινόμαστε ὀλόκληροι, παλλόμενοι, στὸν ἔρωτα, κι' ἂν ἀγωνιζόμαστε γιὰ τ' ἀνθρώπινα ἢ τὰ κοινωνικὰ ἰδανικά μας, ἄς ἀγωνιζόμαστε μ' ὅλην τὴν ἐνέργεια, κι' ἂν μᾶς παρασύρει ἡ θεωρία καὶ ἡ σκέψη καὶ ἡ ἔρευνα, ἄς καίμε μὲ πάθος ὀλόκληρο τὸ πνεῦμα μας σ' αὐτήν, κι' ἂν δημιουργοῦσε μορφές, ἄς δημιουργοῦμε μὲ τὸ αἷμα μας καὶ μὲ τὰ σπλάχνα μας καὶ μὲ τὸ πνεῦμα μας μαζί. Ὅσο πῶς ἀλογάριαστα καιόμαστε, ὅσο πῶς ἐντονη καὶ πῶς βαθιὰ εἶναι ἡ δόνησή μας, τόσο περισσότερο δουλεύομε τὸ μυστικὸ σημόνι μιᾶς γόνιμης τραγωδίας τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, τόσο περισσότερο ζοῦμε. Γιατί δὲ μᾶς μένει τίποτα ἄλλο, μὰ καὶ γιὰ τὴν καθὼς λέει ἕνα ἄλλο ἀγαπητὸ πρόσωπο τοῦ Χώξελεϋ, ὁ συγγραφεὺς Κίνγκχαμ, «τίποτα ἀπὸ ὅ,τι ἐντείνει καὶ ζωογονεῖ τὴν ὑπαρξὴ δὲν εἶναι μάταιο». Κι' ἄς ἀφίσομε τὴν ἰσορροπία καὶ τὶς ἰσορροπίες γιὰ τὶς φτωχὲς ψυχές. Ἡ λαχτάρα μας δὲν ἔχει σταθμὸ, οὔτε ὄριο, οὔτε μέτρο.

ΠΑΝΟΣ ΚΑΡΑΒΙΑΣ

